

Rapportage

'Visserij van Werelderfgoed. Klasse.'

MOOIWERK MOOIWAD

Definitieve versie, 25 september 2018

PROGRAMMA NAAR EEN
RIJKE WADDENZEE

Rapportage

‘Visserij van Werelderfgoed. Klasse.’

25 september 2018

Auteurs:

Sarah Verroen (Fish & Farm) en Marieke Verweij (Wing)

MOOI WERK
MOOI WAD

Inhoudsopgave

Introductie	3
'Visserij van Werelderfgoedklasse', hoe nu verder?.....	3
Advies 1: Draag (duidelijk) uit dat UNESCO en visserij met elkaar verbonden zijn	3
Advies 2: Ga bedachtzaam om met bovenwettelijke eisen en criteria	4
Advies 3: Stimuleer en faciliteer contact tussen aanvoersectoren.....	4
Advies 4 Blijf kritisch kijken naar lopende afspraken.....	4
Totstandkoming van het advies.....	5
Verslag van projectactiviteiten.....	7
Fase 1 Interviews met de aanvoersector	7
Fase 2 Reflectie door sector en maatschappelijke partners.....	7
Fase 3 Verdiepende gesprekken met ondernemers.....	8
Gespreksresultaten	8
Fase 4 Presentatiefase	9
Havencongres, 17 mei 2018.....	9
Waddencongres, 17 mei 2018.....	10
Trilaterale Ministersconferentie, 18 mei 2018.....	10
Oerol, april – juni 2018.....	10
Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018 (LF2018), september 2018	11
Publiciteit en communicatie, doorlopend	11
Discussie.....	12
Bijlage 1 Berichten aan de visserijsector.....	14
Bijlage 2 Flyer Visserij in Werelderfgoed Waddenzee	16
Bijlage 3 Zeildoeken Visserij in Werelderfgoed Waddenzee	18
Bijlage 4 Organisaties.....	21

Introductie

Het 'toewerken naar een Visserij van Werelderfgoedklasse' was een doel van het uitvoeringsprogramma van Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) uit 2015. "Vissers van Werelderfgoedklasse hebben niet alleen een verhaal over een prachtig product dat op duurzame wijze in het Werelderfgoed is gevangen, maar dragen ook bij aan de instandhouding en versterking van het Werelderfgoed.", aldus PRW.

In opdracht van Programma naar een Rijke Waddenzee zijn Sarah Verroen (Fish & Farm) en Marieke Verweij (Wing), gestart met een zoektocht naar de invulling van de term 'Visserij van Werelderfgoedklasse'. Dit heeft geresulteerd in vier adviezen, gericht aan PRW.

'Visserij van Werelderfgoedklasse', hoe nu verder?

Advies 1:

Draag (duidelijk) uit dat UNESCO en visserij met elkaar verbonden zijn

Menselijke activiteit op het Wad is onderdeel van het UNESCO Werelderfgoed. Visserij wordt specifiek genoemd in het nominatiedossier voor haar toegevoegde waarde als het gaat om beleving van het Wad (beeld, product en toerisme). In de praktijk heeft de visserij echter vooral te maken met beperkingen en wordt regelmatig geframed als bedreiging voor de waarden van het UNESCO-gebied. UNESCO heeft (mede daardoor) momenteel een neutrale tot negatieve bijklink voor de visserij, terwijl UNESCO ook zou kunnen helpen om draagvlak voor de sector en het (Wadden)product te vergroten.

De visserij is regionaal een belangrijke economische speler en is nauw verbonden met de lokale identiteit en cultuur van de kustgebieden. Het culturele erfgoed blijft vooralsnog onderbelicht in de gebiedspromotie met behulp van UNESCO, terwijl de aanwezigheid van de visserij bijdraagt aan het landschappelijk beeld en de beleving van de Waddenzee. Naast het voldoen aan de criteria voor een vergunning om te werken in een gebied wat valt onder de Wet Natuurbescherming (Nb), is een groot deel van de visserijvormen op de Waddenzee (MSC) gecertificeerd met de daarbij behorende inzet op duurzaam werken. Er ligt voor de overheid een kans om het culturele en het natuurlijke erfgoed te verbinden door meer uit te dragen dat de visserij bijdraagt aan UNESCO, de beleving van de natuur en de leefbaarheid van de kust, mits deze sector voldoet aan de wettelijke eisen.

Wanneer er meer nadruk wordt gelegd op de visserij als *onderdeel* van UNESCO, in plaats van als 'bedreiging' voor de waarden van het gebied, bestaat de kans dat de teneur verandert en dat de visserij sector ook meer kansen gaat zien en benutten.

Een manier om dit te doen kan zijn door, in samenwerking met UNESCO, bij te dragen aan gebiedspromotie aan de hand van de visserij van Werelderfgoed Waddenzee, gelijk aan de LNV YouTube serie '[Boeren](#)'. Hierbij zou iedere aanvoersector aan bod kunnen komen, alsmede regionale verschillen en visserijcultuur, met toelichting over de inspanningen om te voldoen aan de afspraken gemaakt met overheid en NGO's.

Advies 2:

Ga bedachtzaam om met bovenwettelijke eisen en criteria

De visserij op de Waddenzee moet voldoen aan een Wet Nb-vergunning, waar diverse beschermings- en verduurzamingscriteria aan verbonden zijn. Naar aanleiding van de gesprekken die in het kader van dit project zijn gevoerd, kan geconcludeerd worden dat het niet wenselijk, noch zinvol is om boven op wet- en regelgeving, de convenanten en meerjarenafspraken én bovenwettelijke inspanningen zoals certificeringstrajecten ook nog een 'Visserij van Werelderfgoedklasse' te definiëren/operationaliseren. Het levert geen meerwaarde op en leidt vooral tot verdere onzekerheden en spanningen tussen partijen. Ondernemers die wél baat hebben bij het predicaat 'Visserij van Werelderfgoedklasse' pakken de handschoen zelf wel op en geven daar hun eigen invulling aan.

De meer neutrale term 'werelderfgoedvisserij', als zijnde 'de visserij in Werelderfgoedgebied', biedt wel kansen om met de sector de dialoog aan te gaan over toegevoegde waarde van de visserij in relatie tot de status van het Waddengebied (zie adviezen 3 en 4).

Advies 3:

Stimuleer en faciliteer contact tussen aanvoersectoren

Er staan momenteel 24 visserijorganisaties¹ geregistreerd die zich bezighouden met vertegenwoordiging en promotie van de visserij op de Waddenzee. Dit betreft zowel overkoepelende organisaties als kleinere initiatieven en coöperaties, opgezet door individuele ondernemers. Overleggen zijn vaak per aanvoersector georganiseerd tenzij er sprake is van gezamenlijke óf conflicterende belangen.

Het faciliteren van een "Werelderfgoedvisserij" bijeenkomst, waarin de bestuurders van de verschillende verenigingen bijeenkomen, kan een positieve bijdrage leveren aan samenwerking tussen sectoren, al dan niet resulterend in een visie vanuit de hele Waddenzeevisserijsector op beleidsontwikkelingen op het Wad. Dit project biedt een aantal mogelijke aanknopingspunten voor gesprek, namelijk:

- De bereidheid tot samenwerking, die veelal beperkt is tot individuen en de verdeeldheid in de sector die het maken en nakomen van afspraken bemoeilijkt.
- De sociaal-culturele waarde van de visserij en de culturele- en historische verschillen tussen de visserijregio's langs de Waddenkust.
- Het veranderende speelveld en de verhoudingen tussen convenantpartners.

Of een intersectoraal structureel waddenzeevisserij-overleg een toegevoegde waarde biedt, daar zijn de meningen over verdeeld. De vergaderdruk is hoog en tijd is schaars. Of het wenselijk is om een terugkerend overleg te plannen moet nader besproken worden. Daarbij moet ook aangesloten worden bij de governancestructuur van de Gebiedsagenda Wadden 2050 (in wording).

¹ Verroen, S.L., 'Visserij op de Waddenzee in Vogelvlucht', publicatie i.o.v. de Waddenacademie. Update Augustus 2018.

Advies 4:

Blijf kritisch kijken naar lopende afspraken

Uit meerdere gesprekken tijdens dit project is onvrede gebleken over de wijze waarop invulling gegeven is aan afspraken tussen partijen. Het vertraagd of niet nakomen van afspraken in convenanten wekt wantrouwen en frustratie en komt samenwerking niet ten goede.

Hoewel dit niet direct te maken heeft met de Werelderfgoedstatus van het Waddengebied, trekken onderlinge spanningen gerelateerd aan de convenanten wel een wissel op de verhoudingen tussen partijen en de bereidheid om (opgelegde) ambitieniveaus na te streven. Daarnaast kan frustratie en wantrouwen de voortgang van de implementatie van gemaakte afspraken belemmeren én toekomstige plannen in de weg staan.

PRW levert ondersteuning bij zowel het Mosselconvenant als de Transitie Garnalenvisserij (VisWad). Ook adviseert PRW de Provincie Fryslân over de ontwikkeling van een nieuw beleidskader voor het handmatig rapen van oesters en begeleidt PRW de uitvoering en naleving van de meerjarenafspraken voor de handmatige kokkelvisserij.

Als verbindend element en begeleider van de diverse convenanten en afspraken is het belangrijk om kritisch te (blijven) kijken naar de procesmatige kant van beleidsontwikkeling. Niet alleen na afloop van de afspraken, maar ook tijdens de looptijd van afspraken.

Totstandkoming van het advies

In opdracht van PRW is er gedurende een jaar gewerkt aan een advies over de invulling van het thema 'Visserij van Werelderfgoedklasse', daar het een vooralsnog ongedefinieerd begrip was en er weinig bekend was over de relevantie voor de visserijsector van de Werelderfgoedstatus van het Waddengebied.

Vanaf de nominatie van het Waddengebied als UNESCO Werelderfgoed in 2009, is door de visserijsector gevreesd voor toenemende visserijbeperking. Hoewel de UNESCO status deze niet in zichzelf met zich mee brengt, kent de structuurvisie Waddenzee als hoofddoelstellingen 'natuur' en 'open landschap'. Al het menselijk medegebruik moet daar bij en in passen. Daarnaast is de Waddenzee Natura2000 gebied, met bijbehorende vergunningseisen, tot aanpassingen van een groot deel van de visserijen heeft geleid. De associatie van de aanvoersector met UNESCO is daardoor niet eenduidig positief.

Voor uitwerking van het thema 'Visserij van Werelderfgoedklasse' is een positief uitgangspunt gezocht, namelijk: het bieden van een podium voor 'Vissers van Werelderfgoedklasse', waarbij de sector zelf is gevraagd wat zij onder 'Werelderfgoedklasse' verstaat.

In verkennende gesprekken werd echter al snel duidelijk dat een classificering van collega's op weinig draagvlak kon rekenen, naast het feit dat de sector al voldoet aan diverse criteria, bijvoorbeeld om in aanmerking te komen voor de benodigde Wet Nb vergunning en certificering (Bijv. MSC of Waddengoud). Daarom is eind 2017 in overleg met PRW besloten om een alternatief uitgangspunt te hanteren, namelijk de vraag: 'Waar bent u trots op, als het gaat om ondernemen in Werelderfgoed Waddenzee?'. De antwoorden op deze vraag bieden inzicht in voorbeelden (ondernemers en ontwikkelingen) die op draagvlak en steun van de sector kunnen rekenen, in relatie tot het gebied waarin zij opereert.

Er worden drie doelgroepen onderscheiden in dit traject: de visserijsector, beleidsmedewerkers en het brede publiek (burger en consument). Binnen de visserij was één van de doelen om het gesprek op gang te brengen over visie op ondernemen in Werelderfgoed. Bij beleidsmakers was het doel om bewustwording te creëren met betrekking tot de keuzes die ondernemers maken in relatie tot de uitwerking van beleid. Daarnaast was het een doelstelling om inzicht te geven in transitieprocessen en verduurzaming binnen de visserijsector.

Het brede publiek wilden we informatie bieden over het 'levend werelderfgoed Wadden': Een UNESCO-gebied met hoge natuurlijke én culturele waarden, waarin natuurlijke processen plaatsvinden maar ook ondernemers werken, een zee waaruit geoogst wordt. Een gebied waar niet alleen de natuurlijke uniciteit van het gebied, maar ook haar bewoners en gebruikers gewaardeerd worden. De uiteindelijke resultaten zijn via gesprekken tijdens diverse evenementen, flyers (bijlage 2) en informatieve zeildoeken (bijlage 3) gedeeld.

Verslag van projectactiviteiten

Het projectplan is gedurende de looptijd van het project in overleg met de opdrachtgever diverse malen gewijzigd, hoewel de essentie gelijk bleef. Er zijn 4 fases te onderscheiden:

1. Interviews met de visserij (aanvoer)sector
2. Reflectie op de resultaten door sector en maatschappelijk partners (NGO's, overheid, onderzoek)
3. Vervolggesprekken met ondernemers
4. Presentatiefase

Fase 1: Interviews met de aanvoersector

November 2017 – april 2018

Er zijn semigestructureerde interviews gehouden met de organisaties die de diverse aanvoersectoren vertegenwoordigen (zie bijlage 4), waarbij de vraag is voorgelegd 'waar bent u trots op als het gaat om ondernemen in Werelderfgoed Waddenzee?'.

Op 31 januari 2018 is er in Visserijnieuws een [artikel](#) geplaatst waarin ondernemers werden opgeroepen om suggesties aan te dragen via de organisaties of direct via het projectteam van voorbeelden waar zij als vissers trots op zijn. Dit heeft, naast het vergroten van de bekendheid van het project, twee inhoudelijke directe reacties opgeleverd.

Er zijn in 12 gesprekken met alle aanvoersectoren bijna 40 voorbeelden genoemd van positieve praktijken waar men trots op is. Dat strekt van het zelfregulerend vermogen van de handkokkelvisserij, tot het merk Solt en de ontwikkeling van de garnalenspelmachine. Ook de visserijcultuur en visserijevenementen in Zoutkamp, op Texel en in Den Oever werden genoemd. De gegeven antwoorden zijn in vier thema's te vatten, namelijk:

- Trots op ondernemers die zich inzetten voor het collectieve belang
- Trots op visserijcultuur en regionale vermarkting
- Trots op flexibiliteit
- Trots op innovatie

De gespreksresultaten staan benoemd onder de uitwerking van Fase 3.

Fase 2: Reflectie door sector en maatschappelijke partners

April 2018

De resultaten van de gesprekken zijn samengevat en teruggegeven aan de sector, met het verzoek er kritisch naar te kijken. Deze reflectieronde heeft geleid tot een aantal tekstuele nuances; men is trots op een heel aantal zaken, maar de sector signaleert zeker ook verbeterpunten.

Met betrekking tot het thema 'samenwerking' werd het verschil tussen collectieve bereidheid en individuele bereidheid tot samenwerking benadrukt. Men noemt in de mosselweek en kokkelvisserij nadrukkelijk de trots op de collectieve inzet (bijdrage aan mosselconvenant en meerjarenplan kokkelvisserij). In de garnalensector werden met name individuen genoemd (koplopers en ondernemers met bestuursfuncties) die bereid zijn tot samenwerken en hun collega's daartoe inspireren en aanzetten. Het bredere 'trots op bereidheid tot samenwerken', is naar aanleiding van de reflectiefase aangescherpt naar 'trots op ondernemers die zich inzetten voor het collectieve belang', waarmee de nadruk komt te liggen op de voorlopers.

In de reflectiefase werd meerdere keren aangegeven dat het verminderen van de visserijdruk (conform afspraken in het VisWad convenant) nog niet goed van de grond komt, waarbij de sector zelf slechts één van de spelers is.

Afspraken in het convenant worden door alle partijen niet, of vertraagd, nagekomen en ook is er vanuit de overheid gebrekkige controle op gemaakte afspraken. Daarnaast verhoogt de toename van het areaal van (deels) gesloten gebieden de ruimtelijke concurrentie binnen en tussen sectoren, zoals de mosselkweek, garnalenvisserij maar ook visserij met vaste vistuigen en handmatig rapen van schelpdieren. Afspraken buiten het Waddengebied, zoals Vibeg in de Noordzeekustzone, dragen ook bij aan verplaatsing van visserijdruk en een toename van onderlinge concurrentie in het bevisbare areaal.

Er waren ook kritische opmerkingen over de verdeling van kosten en baten van deelname aan de convenanten voor de verschillende partners. Specifiek is aangegeven dat de sector inlevert op het vlak van bevisbaar gebied, zich toelegt op innovatie en impactreductie en meefinanciert aan de transitie, de overheid committeert zich aan (co)financiering en aanpassingen van (inter)nationaal beleid, maar het is onduidelijk wat de natuurorganisaties concreet bijdragen aan het slagen van de transitie. Bij de visserijsector leeft het gevoel dat de NGO's als jury mogen fungeren, zonder dat ze zelf concessies hoeven te doen en dat zorgt gevoelsmatig voor scheve verhoudingen aan tafel.

De actuele situatie op het Wad, waarin sprake is van een hoge mate van concurrentie, onzekerheid over beleidsontwikkelingen op de lange termijn en relatief weinig handhaving van bestaande afspraken, werkt individualisme in de hand en doet daarmee afbreuk aan de (collectieve) bereidheid tot samenwerken. Dit geldt niet alleen voor de potentie voor samenwerking binnen de garnalenvisserij, maar ook voor de bereidheid om deel te nemen aan initiatieven zoals Geïntegreerde Visserij². In de huidige beleidssituatie loont het om als ondernemer te specialiseren en de vangst te optimaliseren.

Daarnaast zorgt het moeizame proces gekoppeld aan lopende afspraken (zoals bij VisWad) voor terughoudendheid als het gaat om het maken van nieuwe afspraken en bovenwettelijke inspanning, ondernemers geven aan: 'eerst maar zien en zorgen dat de huidige afspraken nagekomen worden'.

Fase 3: Verdiepende gesprekken met ondernemers

Mei 2018

De interviewresultaten zijn naar aanleiding van de reflectiefase aangepast. Terugkoppeling over (al dan niet) doorgevoerde wijzigingen heeft één-op-één plaatsgevonden met de respondenten. Vervolgens zijn verdiepende gesprekken gevoerd met betrokkenen uit de visserij, gericht op onderwerpen waar nog onduidelijkheden over waren. Dit betrof de uitwerking en het draagvlak van het mosselconvenant, de totstandkoming van MSC-certificering en ontwikkelingen in de garnalenvisserij.

Hierna kon het achtergronddocument als gedegen basis voor de communicatie-uitingen gebruikt worden. Dit (vertrouwelijke) achtergronddocument is beschikbaar gesteld aan degenen die bijgedragen hebben aan de totstandkoming daarvan en aan de opdrachtgever.

Gespreksresultaten

Over hoe de visserij en het Werelderfgoed Waddenzee zich het beste tot elkaar verhouden bestaan verschillende meningen. Uit de gesprekken bleek dat de marketingkansen in relatie tot de UNESCO status van het gebied voor de visserij in de huidige markt beperkt zijn. De schelpdieren worden of onder het label 'Zeeuws' (mosselen) of op de internationale markt (kokkels) verkocht waar UNESCO weinig toegevoegde waarde kent. Voor nichemarkten in de garnalen en vis biedt UNESCO wel mogelijkheden voor vermarkting, maar dat gebeurt nog slechts mondjesmaat.

Op de vraag 'waar bent u trots op als het gaat om ondernemen in Werelderfgoed Waddenzee', werden onderstaande antwoorden gegeven.

² Publicatie 'Vissers van de Wadden', activiteitenverslag Stichting Geïntegreerde Visserij, mei 2018.

Trots op vissers die zich inzetten voor het collectieve belang

De sector heeft meerdere langlopende afspraken met de overheid en natuurorganisaties (bijvoorbeeld Mosselconvenant, VisWad) over visserij op de Waddenzee. Vanuit de visserijorganisaties is men trots op ondernemers die gericht zijn op de lange termijn winst en mee willen denken over samenwerking met externe partijen.

De handkockelvisseren kennen succesvolle afspraken met overheid en natuurorganisaties en een hoge mate van zelfregulering. Men is trots op ondernemers die werken aan zelfregulering met oog voor het collectieve belang. Garnalenvissers, de mosselkweek en de handkockelaars zijn MSC gecertificeerd, het behalen (en behouden) van deze certificaten is een prestatie waar men waarde aan hecht.

Trots op Visserijcultuur en regionale vermarkting

In de visserijgemeenschappen is de regionale identiteit nauw verweven met de visserij en de familiebedrijven. Lokaal is en blijft de visserij een belangrijke economische drager en bron van werkgelegenheid, denk hierbij onder meer aan Zoutkamp en Den Oever. Ondernemers zijn trots op familiebedrijven die succesvol worden overgedragen van generatie op generatie.

Ook is de sector trots op ondernemers die inspelen op nichemarkten, o.a. door hun vangst zelf te verwerken en verkopen, tijdrovende activiteiten naast het vissen die niet voor iedereen zijn weggelegd. De kleinschalige kustvisserij ontwikkelt zelf markten voor nieuwe producten, zoals strandkrab, zeewier en levende wolhandkrab. De visserijdagen die in de verschillende vissersdorpen worden georganiseerd worden ook genoemd als trots, waarbij de dagen die georganiseerd worden door vissers zelf bovenaan staan in de waardering.

Trots op Flexibiliteit

Natuur en bestuur in het waddengebied zijn veranderlijk. Men is trots op het feit dat de Waddenvisserij ondanks alle veranderingen nog steeds een belangrijke drager is van de lokale economie.

Een vorm van flexibel ondernemen is door in te zetten op verschillende inkomstenbronnen in plaats van één. Zo zijn er ondernemers die een neventak ontwikkelen, zoals het uitvoeren van onderzoekstaken, het ontplooiën van educatieve activiteiten of het zelf vermarkten van het product, stappen waar lef en een (grote) tijdsinvestering voor nodig is. Ook ondernemers die inzetten op diversiteit in doelsoorten vallen hieronder.

Trots op Innovatie

Aan boord wordt continu gewerkt aan brandstofreductie en selectiviteitsverbetering (minder bijvangst). Dit geldt voor alle vormen van visserij en is onderwerp van trots in brede zin. Specifieke innovaties die een podium verdienen zijn de garnalenspelmachines, de ontwikkeling van mosselzaadinvanginstallaties (MZI's) door de mosselsector, en de ontwikkeling van nieuwe netten en tuigen, zoals de garnalenspuls. Het werken aan innovatie is economisch en sociaal gezien uitdagend. Men is trots op ondernemers die desondanks het risico durven te nemen.

Fase 4 Presentatiefase

Mei 2018 – September 2018

De 'trots van de sector' is gepresenteerd tijdens diverse evenementen en er is op verschillende bijeenkomsten input gevraagd van een breed palet aan geïnteresseerden en betrokkenen, hieronder benoemd.

Havencongres, 17 mei 2018

In samenwerking met de coalitie Wadden Seaports is aandacht besteed aan Werelderfgoedvisserij tijdens een workshop op het internationale havencongres in Harlingen. Deze workshop over best-practices in de Waddenzeevisserij werd gegeven door Sarah Verroen, Maarten Drijver (VisNed, PO Texel, CIV Texel) en Mike

Mannaart (KIMO). De workshop was gericht op het uitwisselen van informatie over visserijverduurzaming aan wal. Het ging hierbij onder meer over afvalverwerking, recycling en ontwikkelingen op het vlak van brandstof en aandrijving. Ook is een stand ingericht met informatie over het Werelderfgoedvisserij project (flyers en poster) en zijn er gesprekken gevoerd tijdens de lunch en postersessie.

Tijdens de workshop kwam naar voren dat er relatief weinig uitwisseling over best-practices tussen havens plaatsvindt, dit geldt voor Nederlandse havens, maar ook trilateraal. De coalitie Wadden Seaports wil hier verandering in aanbrengen, bijvoorbeeld door het systeem voor afvalinzameling, brandstofvoorziening en veiligheid op Oudeschild (Texel) op te nemen op hun website met voorbeelden van verduurzaming.

Waddencongres, 17 mei 2018

Op 17 mei 2018 is in Leeuwarden het internationale Waddencongres georganiseerd. Het PRW-project over de Trots van de Visserij in Werelderfgoed gebied was vertegenwoordigd met een ruim opgezette stand, waar informatie werd verschaft middels grote zeildoeken, flyers en gesprekken met Ronald Lanter (PRW) en Noor Visser (VisNed). Bezoekers werden in de gelegenheid gesteld om een bericht achter te laten voor de visserijsector in het net (gemaakt door CiV Den Oever), welke op 18 mei tijdens de Trilaterale Ministersconferentie opgehaald zou worden.

Afbeelding 1 Minister van LNV Carola Schouten haalt met Sarah Verroen (Fish & Farm) het net op met daarin berichten aan de sector, tijdens de Trilaterale Ministersconferentie.

Trilaterale Ministersconferentie, 18 mei 2018

Op 18 mei 2018 werd in Leeuwarden de Trilaterale Ministersconferentie gehouden. Deelnemers zijn bij de stand over de trots van de sector in gesprek gegaan met Noor Visser (VisNed), Verweij en Verroen over visserij op de Waddenzee.

Bezoekers van het Waddencongres en de Trilaterale Ministersconferentie hebben diverse berichten achtergelaten voor de sector (zie bijlage 1). De meeste opmerkingen gingen over ecologische impact van visserij en samenwerking binnen en tussen de sector(en).

Ook 'Innovatie en verduurzaming' en 'lokale visserijcultuur en vermarkting' waren populaire thema's. Het grootste deel van de berichten waren neutraal of positief van toon; de meesten waren een 'hart onder de riem' of een blijk van waardering of trots.

Oerol, april – juni 2018

Er zijn diverse gesprekken geweest met de voedselprogrammeur van Oerol. De leveranciers voor 2018 lagen echter eind 2017 al vast, er was geen ruimte voor nieuwe toevoegingen op de korte termijn. Bij Oerol liggen vooral kansen om lokale producten gevangen en geraapt door de beroepsvisserij op de kaart te zetten. Denk hierbij aan regionale merken als Solt, rondvis gevangen met vaste vistuigen en de Wilde Wad oesters, of de oesters gevangen door de ondernemers aangesloten bij Vissers van de Kust.

Er zal voor editie 2019 tijdig contact moeten worden met de organisatie van Oerol om de verbinding te borgen, het is raadzaam hier in oktober/november 2018 al contact over te hebben. PRW kan een initiërende rol op zich nemen als het gaat om de verbinding tussen ondernemers met een verantwoord Waddenproduct en Oerol, het is echter aan de ondernemer om hier invulling aan te geven.

Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018 (LF2018), september 2018

Een van de overkoepelende projecten die tijdens LF2018 uitgerold wordt is 'Sense of Place', onder leiding van Joop Mulder. Dit project richt zich op de verbinding tussen bewoners en het gebied waarin zij wonen, waarbij kunst onderdeel wordt van het versterken van de lokale economie. Sense of Place richt zich met name, maar niet uitsluitend, op kustgebieden.

Begin 2018 is Sarah Verroen met Barbara Holierhoek (Ons Belang en Hulp in Nood) met Joop Mulder in gesprek geweest over de visserij als kust- en krimpregio, waarbij de onzichtbaarheid van de visserman achter de dijk bijdraagt aan zijn onbekendheid, terwijl de sector op regionaal niveau een belangrijke drager is voor economie en leefbaarheid. Er is vanuit de organisatie positief gereageerd op het idee om een visserij project op te nemen onder Sense of Place. In de loop van 2018 is hier voorbereidend werk voor verricht, waarbij het Verroens idee was om een choreografie van schepen te realiseren en zo de zichtbaarheid van-, en verbinding met, de sector te vergroten.

Afbeelding 2 Zeildoeken PRW bij de vistafel op de Flora en Visserijdagen in Den Oever, 25 augustus 2018

Dit idee zou in September uitgevoerd worden, maar dit is logistiek niet mogelijk gebleken. Er wordt nog gezocht naar een alternatief moment.

Publiciteit en communicatie, doorlopend

De zeildoeken die gedrukt zijn t.b.v. de Trilaterale Ministersconferentie en het Waddencongres worden op Lauwersoog en Den Oever opgehangen, om zo een breed publiek te informeren over het project en de trots van de visserij.

Ook is één van de stellages gebruikt op de Flora en Visserijdagen in Den Oever, op 24 t/m 27 augustus 2018 (zie afbeelding 2).

De gedrukte flyers zijn (naast op het Waddencongres, Havencongres en de Trilaterale Ministersconferentie) verspreid via het Provinciehuis in Leeuwarden, het Waddenzee Afsluitdijkcentrum, horecagelegenheden op Lauwersoog en diverse visserijdagen, waaronder de Flora en Visserijdagen in Den Oever.

Afbeelding 3 PRW in het Afsluitdijk Wadden Centrum

Discussie

Focus op trots

Een van de doelstellingen van het project 'Visserij van Werelderfgoed. Klasse.' is om het gesprek over visserij en UNESCO Werelderfgoed Waddenzee op gang te brengen. Er is gekozen voor een positieve insteek, met als vertrekpunt de trots van de sector. Deze benadering zet ondernemers aan tot nadenken over positieve ontwikkelingen, voorlopers en de genoemde initiatieven waar men trots op is. Dat heeft goed gewerkt.

Door de vraag 'waar bent u trots op' centraal te stellen, wordt er echter ook een eenzijdig (positief) beeld van ontwikkelingen in de aanvoersector geschetst, terwijl er ook tal van verbeterpunten zijn. In dit project zijn deze verbeterpunten ook aan bod gekomen, maar de focus lag met name op de trots.

Spanningsveld tussen uitvoering convenanten en hogere ambitieniveaus

De erkenning van de unieke natuurwaarden van het Wad zijn uitgangspunt van UNESCO, de Structuurvisie Waddenzee, maar ook van de convenanten, meerjarenafspraken (kokkels) en de bescherming van het gebied op basis van de vogel- en habitatrichtlijn. De visvergunning hangt samen met het voldoen aan de eisen die de Wet Natuurbescherming stelt. Daarnaast dragen ondernemers en organisaties bij aan bovenwettelijke inzet voor natuur door samenwerking met NGO's en het voldoen aan certificeringseisen.

Uit de gesprekken bleek dat innovatie, verduurzaming en zorg voor het gebied niet direct gelieerd zijn aan UNESCO, maar vooral voortkomen uit afspraken met maatschappelijke partners van de sector of een economische component hebben. Dit maakt voor het resultaat niet uit, maar het is wel belangrijk in de afweging of UNESCO meerwaarde heeft voor de ondernemer. Die meerwaarde is in de praktijk voor visserijondernemers nu geheel ondergeschikt aan huidige regelgeving en lopende afspraken in de visserij op de Waddenzee. UNESCO wordt (sowieso in de garnalen) hooguit ervaren als een pressiemiddel voor ambitieniveaus die de huidige afspraken overstijgen, terwijl de huidige afspraken met vertraging, moeite, of niet worden nagekomen (onder andere door uitblijven van compensatie voor verlaging visserij druk en problemen met handhaving).

Het feit dat de afspraken in de convenanten vertraging oplopen, bijvoorbeeld doordat ze complexer blijken dan verwacht (denk aan financiële compensatie, of een internationaal gelijk speelveld), zorgt ervoor dat het wantrouwen en de weerstand onder ondernemers toeneemt. Het bevisbare areaal neemt af (zoals voornemens in VisWad), wat zowel de spanningen tussen NGO's en visserij, maar ook de spanning tussen aanvoersectoren onderling (garnalen, mosselen en visserij met vaste vistuigen) vergroot. Bij ondernemers uit de vaste vistuig visserij en handmatige oesterrapers bestaat de zorg dat gebieden waar beperkingen gelden voor de garnalenvisserij en mosselsector, tevens gesloten worden voor hen. Daarbij hebben oesterrapers en vaste vistuig vissers zorgen over het gebrek aan handhaving en controle van recreatieve visserij-activiteiten (zoals het particuliere oesterrapen en gebruik van recreatief staand want), een in potentie serieuze concurrent van de beroepsmatige visserij die wél gebonden is aan afspraken met overheid en NGO's.

In de uitvoerende fase van de lopende convenanten zijn er dus nog diverse zaken die aandacht verdienen. Hoewel de implementatie van deze afspraken nog volop gaande is, mist men in de visserij waardering van de omgeving voor haar inzet en aanwezigheid. De focus van het maatschappelijk debat ligt vaak op de (on)wenselijkheid van menselijk medegebruik op het Wad, terwijl menselijk gebruik van het gebied uitgaand van het beleid niet ter discussie staat, mits dit gebruik conform wet- en regelgeving plaatsvindt. UNESCO benoemt de visserij daarnaast als onderdeel van de Wadbeleving, en de status is toegekend aan het Wadgebied inclusief bestaand gebruik.

De sector kijkt ook kritisch naar eigen handelen. In de gesprekken is aangegeven dat er verbetering nodig is in het collectief beperken van visserijdruk. Het gebrek aan regulering en handhaving, deels taak van de overheid, deels van de sector zelf, werkt individualisme in de hand. Er is veel verdeeldheid in de (garnalen)visserij, wat het maken en nakomen van afspraken niet ten goede komt.

Het is belangrijk na te denken over ambities met betrekking tot werelderfgoed Waddenzee op de langere termijn, bijvoorbeeld in het kader van de gebiedsagenda 2050, maar er is wel een spanningsveld tussen de uitwerking van lopende afspraken en het bezinnen op vervolgstappen en toekomstige ambities.

Het nader uitwerken van het thema 'Visserij van Werelderfgoedklasse' is in die hoedanigheid minder relevant dan een betere uitwerking/naleving van huidige afspraken (van bijvoorbeeld VisWad), gezien doelstellingen daarvan ook generieke UNESCO-doelstellingen bevatten: behoud van unieke natuurwaarden.

Bijlage 1: Berichten aan de visserijsector

Tijdens het Waddencongres en de Trilaterale Ministersconferentie hebben de bezoekers 51 boodschappen voor de visserij/vissers in werelderfgoed Waddenzee achtergelaten in het 'net'.

Afbeelding 4 Ruim opgezette stand tijdens het Waddencongres en de Trilaterale Ministersconferentie met nettenrol. Op de foto Noor Visser (VisNed) en Marieke Verweij (Wing)

Thema Samenwerken en collectief belang

1. Samen met anderen is synergie
2. Er valt nog veel te vissen, SAMEN!
3. Blijf samenwerken, met elkaar, met anderen. Ook in het licht van MSC
4. Koester je passie en steun elkaar!
5. Internationale afstemming over weekendverbod
6. Internationale afstemming over aantal garnalenvissers
7. Deel de ruimte
8. Visserij is een mooi vak. Zorg meer voor alle vissers die het moeilijk hebben (een toekomst voor vissers die het moeilijk hebben)
9. Borkumse stenen N2000 gebied / level playing field: regels N2000 voor alle sectoren

Thema Regionale vermarkting en (visserij)cultuur

1. Plek voor traditionele vissers
2. Maak meer reclame voor jezelf: Hollands Glorie
3. Ik ga voor de heerlijke Waddenmossel uit Lauwersoog
4. Bewaar authenticiteit

5. Maak visproduct bijzonder: produceer voor de lokale markt
6. Stop met volspuiten met conserveringsmiddelen

Thema Flexibiliteit

1. Verdiep je in de toekomstige toerist
2. Maak je businessplan breder: neem toeristen mee aan boord

Thema Innovatie

1. Doe iets aan pluis
2. Laat die Fransen maar lullen: blij innoveren!
3. Nederlandse vissers aan de top van duurzaam vissen (Tineke Netelenbos)
4. Duurzaam handelen is het gewoon doen. Ik ben blij dat de visserij het doet. TOP!
5. Meer geld van overheid voor verduurzaming
6. Blijf innoveren (met name op gebied van vismethodes)

Thema Natuurbeheer en -behoud

1. Zorg voor balans in de ecologie
2. Zorg dat er genoeg vis overblijft
3. Economie en ecologie: doe het in balans
4. Help de visstand en verkoop het goed
5. Blijf je bewust van de prachtige natuur waar je van leeft
6. Behoud de Waddenzee voor toekomstige generaties door duurzaam te vissen
7. Blij vis, blij vissers
8. Behoud/conservatie als voorwaarde voor vangst/consumeren
9. Blijf dicht bij de natuur
10. Verminder bijvangst
11. Houdt 50% van de Waddenzee vrij van visserij
12. Draag bij aan monitoring
13. Geef de vis haar levensruimte terug
14. Neem plastic mee
15. Red vissen in plastic!
16. Aan de slag met onderzoek (is in belang van de visserij)!
17. Hou rekening met trek van jonge vis

Algemene aandachtspunten

1. Zorg dat je je license to produce behoudt
2. Blijf doorgaan met troep uit zee halen en jullie netten verwerken tot sokken
3. Energie, ecologie, eiwitten
4. Vissers, sterkte met al die problemen
5. Een behouden vaart
6. Trots op visserij: heerlijk wild gevangen voedsel
7. Trots (Henk Staghouwer, gedeputeerde Groningen)
8. Bedankt! Ik weet wat jullie opofferen (ik ben getrouwd met een zeeman)
9. Ik hoop dat jullie kunnen blijven vissen
10. Meer doen, minder praten
11. Als der aans nait is, is genoat ook vis (vertaald uit het Gronings: Als er anders niet is, is garnaal ook vis)

Bijlage 2: Flyer Visserij in Werelderfgoed Waddenzee

VISSERIJ IN

WERELDERFGOED

WADDENZEE

Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) streeft naar een gezonde Waddenzee en een duurzame waddeneconomie waar de visserij onderdeel van is. Over hoe de visserij en het Werelderfgoed Waddenzee zich het beste tot elkaar verhouden bestaan verschillende meningen. PRW heeft de mening van de visserij zelf gepeild als startpunt voor het gesprek hierover en de sector gevraagd waar zij trots op is als het gaat om ondernemen in Werelderfgoed Waddenzee.

Visserij die zich inzetten voor het collectieve belang

De sector heeft meerdere langlopende afspraken met de overheid en natuurorganisaties (bijv. **Mosselconvenant**, **VisWad**) over visserij op de Waddenzee.

Vanuit de visserijorganisaties is men trots op ondernemers die gericht zijn op de lange termijn winst en mee willen denken over samenwerking met externe partijen.

De **handkockelvisserij** kennen succesvolle afspraken met overheid en natuurorganisaties en een hoge mate van zelfregulering. Men is trots op ondernemers die werken aan zelfregulering met oog voor het collectieve belang.

Garnalenvissers, de mosselkweek en de handkockelaars zijn MSC gecertificeerd. Behoud van het certificaat is een constant proces waarbij verdere verduurzaming een voorwaarde is.

Visserijcultuur en regionale vermarkting

In de visserijgemeenschappen is de regionale identiteit nauw verweven met de visserij en de familiebedrijven. Ondernemers zijn trots op familiebedrijven die succesvol worden overgedragen van generatie op generatie.

Ook is de sector op ondernemers die inspelen op nichemarkten, o.a. door hun vangst zelf te verwerken en verkopen,

tijdrovende activiteiten naast het vissen en niet voor iedereen weggelegd. De kleinschalige kustvisserij ontwikkelt zelf markten voor nieuwe producten, zoals strandkrab, zeewier en levende wolhandkrab.

Flexibiliteit

Natuur en bestuur in het waddengebied zijn veranderlijk. Men is trots op het feit dat de Waddervisserij ondanks alle veranderingen nog steeds een belangrijke drager is van de lokale economie.

Een vorm van flexibel ondernemen is door in te zetten op verschillende doelsoorten in plaats van één. Ook zijn er ondernemers die een neventak ontwikkelen, zoals het uitvoeren van onderzoekstaken en het ontplooiën van educatieve activiteiten.

Innovatie

Aan boord wordt continu gewerkt aan brandstofreductie en selectiviteitsverbetering (minder bijvangst). Dit geldt voor alle vormen van visserij en is onderwerp van trots in brede zin.

Specifieke innovaties die een podium verdienen zijn de garnalenspelmachines, de ontwikkeling van mosselzaadinvanginstallaties (MZI's), en de ontwikkeling van nieuwe netten en tuigen, zoals de garnalenspuls.

Het werken aan innovatie is economisch en sociaal gezien uitdagend. Men is trots op ondernemers die desondanks het risico durven te nemen.

PROGRAMMA NAAR EEN RIJKE WADDENZEE (PRW)

PRW werkt aan een Waddenzee van Werelderfgoedklasse en brengt overheden, natuurorganisaties en (economische) gebruikers van het Waddengebied bij elkaar.

PRW streeft naar een gezonde Waddenzee en een duurzame waddeneconomie waar de visserij onderdeel van is. Visserij in Werelderfgoedgebied roept verschillende associaties op. Om bewustwording en de zichtbaarheid van werelderfgoedvisserij te vergroten, heeft PRW dit project opgezet, waarin we de trots van de visserij gebruiken als startpunt voor het gesprek hierover.

We hebben de visserijorganisaties en ondernemers op het Wad de vraag gesteld:

► **Waar bent u trots op als het gaat om ondernemen in Werelderfgoed Waddenzee?**

De uitkomsten van deze gesprekken zijn kort samen te vatten in vier thema's, te vinden op de voorzijde van deze flyer.

Voor meer informatie en contact, zie www.rijkewaddenzee.nl

MOOIWERK
MOOIWAD

PROGRAMMA **NAAR EEN**
RIJKE WADDENZEE

Afbeelding 6 Flyer achterkant

Bijlage 3: Zeildoeken Visserij in Werelderfgoed Waddenzee

ONDERNEMERS

► **THEMA 1**

Trots op ondernemers die zich inzetten voor het collectieve belang

CULTUUR

► **THEMA 2**

Trots op visserijcultuur en regionale vermarkting

THEME 1 COLLECTIVE EFFORT

The need to cooperate with other parties, such as NGO's and the government, has increased over the past decades.

The fishing industry is committed to several long-term agreements with nature organizations and the government, including the establishment of protected areas, and is working on obtaining sustainability goals. Fishermen who actively cooperate with colleagues and external stakeholders, despite the challenges are considered to be valuable spokespeople.

Vroeger had je als visser alleen te maken met je eigen bedrijf en je collega's. Tegenwoordig zien vissers zich niet meer als de enige gebruikers van de zee en is **samenwerking** steeds belangrijker.

De visserijsector heeft meerdere langlopende afspraken met de overheid en natuurorganisaties over visserij in Werelderfgoed Waddenzee (bijvoorbeeld het **Mosselconvenant** en **VisWad**). Vanuit de visserijorganisaties is men trots op ondernemers die gericht zijn op de lange termijn winst en mee willen denken over samenwerking met externe partijen. Ook is men trots op samenwerking binnen de sector: ondernemers die werken aan zelfregulering, zoals in de **handkokkelvisserij** het geval is.

Trilateraal wordt er ook samengewerkt, bijvoorbeeld op het vlak van **certificeringen**, waaronder MSC. Behoud van certificaten is een constant proces waarbij verdere verduurzaming van de sector de inzet is.

In veel kustplaatsen is de **regionale identiteit** nauw verweven met de visserij en de **familiebedrijven**. Wanneer een familiebedrijf overgedragen wordt van generatie op generatie blijft er kennis, kunde en **vakmanschap** behouden.

THEME 2 REGIONAL FISHING CULTURE

Fishing is not only an important source of employment and income, but also an essential part of local identity.

There are a number of fishers, who process and sell their own (shell)fish. This happens in the small-scale coastal fisheries, shellfish industry (oysters and mussels) and recently in the brown shrimp industry, traditionally a relatively anonymous market.

Alle vangst heeft een eigen markt, deze afzetmarkten zijn zowel regionaal, landelijk en internationaal te vinden. De sector is trots op ondernemers die hun vangst zelf ook verwerken en verkopen. Vaak een tijdrovende bedrijfsactiviteit naast het vissen en niet voor iedereen weggelegd. De kleinschalige kustvisserij ontwikkelt zelf markten voor nieuwe producten, zoals strandkrab, zeewier en levende wolhandkrab. Ook in de garnalen zie je **nichemarkten** ontstaan.

Naast de commerciële visserij zijn diverse **demonstratievissers** in het Waddengebied actief, onder meer in Den Oever en op Texel. Zij laten hun gasten het Werelderfgoedgebied Waddenzee door de ogen van een visserman bekijken.

PROGRAMMA NAAR EEN RIJKE WADDENZEE

Afbeelding 7 Zeildoek #1

Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) streeft naar een rijke Waddenzee en een duurzame waddeneconomie waar de visserij onderdeel van is.

► INTRODUCTIE

Over hoe de visserij en het Werelderfgoed Waddenzee zich het beste tot elkaar verhouden bestaan verschillende associaties en meningen. PRW heeft de mening van de visserij zelf gepeild als startpunt voor het gesprek hierover. De Waddenvisserij bestaat uit meerdere vormen van visserij die zich op verschillende doelsoorten richten.

Wij hebben de diverse aanvoersectoren (mosselkweek, garnalenvisserij, oesterrapers, vaste vistuigen visserij en handkokkelvisserij) de vraag gesteld: **"Waar bent u trots op als het gaat om ondernemen in Werelderfgoed Waddenzee?"**.

De vissers van Werelderfgoed Waddenzee zijn:

1. Trots op ondernemers die zich inzetten voor het collectieve belang.
2. Trots op hun visserijcultuur en de regionale vermarkting.
3. Trots op hun flexibiliteit.
4. Trots op de innovatie die is ingezet.

Continuïteit in de sector is belangrijk, de familietraditie en bedrijfsopvolging van generatie op generatie en het doorgeven van kennis, kunde en ambacht is een gekoesterd onderdeel van het ondernemerschap.

FISHERIES AT THE WADDEN SEA WORLD HERITAGE SITE

Programme towards a Rich Wadden Sea (PRW) strives towards a rich Wadden Sea and sustainable Wadden economy, including the fishing industry. In order to create awareness and facilitate the constructive dialogue about fishing in World Heritage, PRW has asked the fishing industry about their pride regarding sustainable entrepreneurship.

Four themes stood out: **collective effort, culture, flexibility and innovation.**

Meer informatie / more information:
<https://rijkewaddenzee.nl>

Afbeelding 8 Zeildoek #2 (midden)

FLEXIBILITEIT

THEMA 3

Trots op flexibiliteit

INNOVATIE

THEMA 4

Trots op innovatie

THEME 3 FLEXIBILITY

The dynamic Wadden Sea calls for flexible entrepreneurship. For small-scale fisheries, this means having the ability to switch from one target species to another. Mussel farmers have made a huge switch from dredging techniques, to the use of mussel seed capture installations.

Fishermen are proud of the fact that the fishing industry is still regionally an important economic driver, despite the delicate dance with an ever-changing natural and social environment.

Natuur en bestuur in het waddengebied zijn veranderlijk. Men is trots op het feit dat de Waddenvisserij ondanks alle beperkingen en veranderingen nog steeds een belangrijke drager is van de lokale **economie**.

De waddenvisserij is trots op ondernemers die mee willen en kunnen bewegen met de veranderingen, met oog voor de bijzondere waarde van het Werelderfgoed. Zo heeft de hele mosselketen moeten inspelen op het gebruik van zogeheten mosselzaadinvanginstallaties (MZI's) in de opkweek van jonge mosselen en de visserij met vaste vistuigen moest omschakelen op andere doelsoorten in verband met de beschikbaarheid van vis.

Flexibiliteit in ondernemerschap zie je ook terugkomen bij bedrijven die inzetten op het delen van vergunningen, het verbreden van de soorten waarop zij vissen en seizoensvisserij. Daarnaast zijn er ondernemers die een **neventak** ontwikkelen, zoals het uitvoeren van onderzoekstaken en het ontplooiën van educatieve activiteiten.

Voor iedere ondernemer geldt dat innovatie de manier is om continuïteit te garanderen.

Dit geldt voor alle vormen van visserij en daar is men in de breedste zin van het woord trots op.

THEME 4 INNOVATION

Innovation is the key to safeguarding natural values and maintaining a healthy business. The fishing industry is constantly improving and working on impact reduction. Some innovations are financially driven, but on an individual scale many fishers incorporate innovation as part of building a sustainable future for themselves and next generations.

Key innovations include improving selectivity in fishing gears (shrimp and crab), CO2 reduction, the development of shrimp peeling machines and impact reduction.

Specifieke innovaties die een podium verdienen zijn de **garnalenpelmachines**, verwerking van restproducten (**circular ondernemen**), de ontwikkeling van mosselzaadinvanginstallaties (MZI's), **selectiviteitsverbetering** en ontwikkeling van nieuwe netten en tuigen, zoals de garnalenpuls. Daarnaast wordt er onderzoek gedaan naar alternatieve bronnen van energie voor **aandrijving** van vissersschepen.

Het werken aan innovatie is economisch en sociaal gezien uitdagend. Men is trots op ondernemers die desondanks het **risico** durven te nemen. En innovaties zijn nooit klaar, zo werkt de sector mee aan onderzoek naar de impact van MZI's en zijn er nog stappen te nemen in de garnalenvisserij.

PROGRAMMA NAAR EEN RIJKE WADDENZEE

Afbeelding 9 Zeildoek #3

Bijlage 4: Organisaties

Er zijn semigestructureerde interviews afgenomen met de volgende organisaties:

- Coöperatie Vissers van de Kust
- De Nederlandse Vissersbond,
- Hulp in Nood
- NetVISwerk
- Ons Belang
- Op Handkracht Verder
- PO Mosselcultuur
- PO Wieringen
- PO Rousant
- Stichting Visserij en Natuur
- VisNed

PROGRAMMA **NAAR EEN
RIJKE WADDENZEE**

Zuidersingel 3, 8911 AV Leeuwarden

info@rijkwaddenzee.nl
www.rijkwaddenzee.nl

 [RijkeWaddenzee](#)

